

Leren van de kunst.

Een onderzoek naar de ontwikkeling van kinderen binnen het huidige theatereducatieve aanbod in Nederland.

Celine Feenstra - 3480208

Bachelor Eindwerkstuk

5 april 2012 - Blok 3, 2011-2012

Onderdeel G, thema Theater

Begeleider: Bart Dieho

Tweede Lezer: Marianne van der Elst

Inhoud

1. Inleiding.....	4
1.1 Introductie onderwerp.....	4
1.2 Het onderzoek, de vraagstelling en de motivatie.....	4
1.3 Theoretisch kader van het onderzoek.....	5
2 Ontwikkeling van kinderen door middel van theatereducatie.....	7
2.1 Sociale en culturele ontwikkeling van kinderen.....	7
2.1.1 Definitie van de termen.....	7
2.1.1.1 Sociale ontwikkeling.....	7
2.1.1.2 Culturele ontwikkeling.....	7
2.2 Theatereducatie en de ontwikkeling van kinderen.....	7
2.2.1 Educatie voor en door de kunsten.....	8
2.2.2 Cultuuronderwijs kan ons wat leren.....	9
2.2.3 Zelfontplooiing door middel van 'role-play'.....	10
3 Huidige aanbod van theatereducatie voor kinderen.....	11
3.1 Kerndoelen kunst- en cultuuronderwijs.....	11
3.2 Theatereducatie op de Nederlandse basisschool.....	12
3.2.1 Activiteiten op school.....	12
3.2.2 Culturele instellingen.....	12
3.3 Theatereducatie in buitenschoolse activiteiten.....	13
4 Verbanden tussen ontwikkeling van kind en aanbod theatereducatie.....	14
4.1 Overheidsbeleid.....	14
4.2 Relatie tussen theorie en praktijk.....	14
4.2.1 Scholen.....	14
4.2.2 Culturele instellingen.....	15
4.2.3 Jeugdtheaterscholen en centra voor de kunsten.....	16

5. Conclusie.....	17
5.1 Beantwoording onderzoeksvraag.....	17
5.2 Winst halen uit culturele instellingen.....	17
6. Evaluatie.....	19
6.1 Evaluatie onderzoek.....	19
6.2 Suggesties vervolgonderzoek.....	19
7. Literatuurlijst.....	21
8. Eindnoten.....	26

1 Inleiding

1.1 Introductie onderwerp

Theater is een medium met een educatieve kant. Het kan mensen raken en aan het denken zetten, maar ook stimuleren tot verandering en ontwikkeling. Theater kan dit niet alleen in voorstellingsverband, maar juist ook daarbuiten. Uit onderzoek is gebleken dat theatereducatie de sociale en culturele ontwikkeling van een kind kan stimuleren.¹ Een kind leert door middel van theater onder andere om in teamverband te werken, zich te uiten, te presenteren, te discussiëren en te bewegen.² In Nederland is er een breed aanbod aan theatereducatie voor kinderen. Zowel binnen als buiten het schoolcurriculum heeft een kind de mogelijkheid om met theater in aanraking te komen.

1.2 Het onderzoek, de vraagstelling en de motivatie

De relatie tussen de sociale en culturele ontwikkeling van kinderen van 4 tot 12 jaar en theatereducatie vormt een interessant veld van onderzoek, omdat het duidelijk maakt waar de educatieve kracht van theater ligt. Er is dan ook al aardig wat onderzoek naar verricht. Door deze onderzoeksresultaten naast elkaar te leggen, is het mogelijk om de kern van theatereducatie voor kinderen te begrijpen. Het onderzoeksveld wordt nog interessanter als we deze relatie tussen theatereducatie en de ontwikkeling van kinderen bekijken in de context van het huidige aanbod aan theatereducatie in Nederland: op school, bij theaters of theatergezelschappen en op jeugdtheaterscholen. Door het huidige aanbod aan theatereducatie voor kinderen in kaart te brengen, kunnen we zien hoe de theorie over de ontwikkeling van kinderen door middel van theater wordt ingezet in de praktijk.

Dit onderzoek zal in drie delen plaatsvinden. Het eerste deel van het onderzoek richt zich op de relatie tussen theatereducatie en de ontwikkeling van kinderen. Het tweede deel geeft het huidige aanbod aan theatereducatie voor kinderen weer en vervolgens toont het derde deel de koppeling tussen theorie en praktijk. In elk van de drie delen wordt een deelvraag beantwoord. Deze vragen zijn: Wat is de relatie tussen theatereducatie en de sociale en culturele ontwikkeling van kinderen? Hoe ziet het huidige Nederlandse aanbod aan theatereducatie voor kinderen er uit? En, wat is de relatie tussen de theorie over theatereducatie en de sociale en culturele ontwikkeling van kinderen en het huidige Nederlandse aanbod aan theatereducatie voor deze doelgroep?

Deze drie deelvragen zullen de opstap zijn tot het beantwoorden van de overkoepelende hoofdvraag:

Hoe komt de theorie over theatereducatie en de sociale en culturele ontwikkeling van kinderen tot uiting in het Nederlandse aanbod aan theatereducatie voor deze doelgroep?

Het onderzoek zal een oriëntatie bieden op de relatie tussen de ontwikkeling van kinderen en de manier waarop dit tot uiting komt in het aanbod aan theatereducatie. Naar verwachting zal het aantonen dat het huidige aanbod aan theatereducatie voor kinderen wel degelijk gebaseerd is op de theorieën over het effect van theatereducatie op de sociale en culturele ontwikkeling van kinderen. Aan het eind van mijn onderzoek hoop ik enkele nieuwe inzichten te kunnen bieden op het onderwerp. Tevens hoop ik aan te tonen dat de relatie tussen de ontwikkeling van kinderen en de manier waarop dit tot uiting komt in het aanbod aan theatereducatie een onderzoeksveld is waar we veel mee kunnen.

De relevantie van mijn onderzoek is zowel van maatschappelijke als wetenschappelijke aard. Als uit de oriëntatie blijkt dat theatereducatie voor kinderen meer biedt dan momenteel wordt benut, zal dit suggereren dat er kritischer naar het aanbod aan theatereducatie gekeken moet worden. Op wetenschappelijk vlak markeert dit onderzoek een gat binnen het wetenschappelijke veld van theater en educatie. Zoals genoemd zijn er meerdere onderzoeken gedaan naar het effect van theater op de ontwikkeling van het kind en de educatieve kracht van theater, maar de resultaten zijn nog niet eerder naast elkaar gelegd en vervolgens gekoppeld aan de praktijk. Mijn onderzoek zal een nieuwe blik leveren en een aanvulling zijn op het huidige discours rond theatereducatie voor kinderen.

1.3 Theoretisch kader van het onderzoek

Bij een zoektocht naar literatuur valt op dat theatereducatie een veel besproken onderwerp is in het wetenschappelijk veld, maar dat de meeste teksten los van elkaar staan. De meeste theoretici reageren niet op elkaar en gaan enkel uit van wat zij zelf vinden van en ontdekken over het onderwerp. Hierdoor kunnen we stellen dat het wetenschappelijk discours over theatereducatie en de ontwikkeling van kinderen fragmentarisch is. Verder is het opvallend dat de meeste publicaties over dit onderwerp gepubliceerd zijn in de jaren negentig. Theatereducatie is zich echter blijven ontwikkelen over de jaren heen en er zijn vele veranderingen doorgevoerd tussen toen en nu. De regering is onder andere verantwoordelijk voor deze veranderingen. In 1997 zijn onderwijs en cultuur samengekomen in één ministerie: het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW).³ Vanaf dat moment is er door Aad Nuis, de toenmalige eerste minister van OCW, gezorgd voor meer aandacht voor de samenhang tussen cultuur en school binnen het onderwijsbeleid en de

kerndoelen.⁴ In 2004 is vervolgens een project gestart, waarin scholen subsidie kregen om een visie en programma te ontwikkelen op het gebied van kunst- en cultuureducatie.⁵ Sinds 2005 besteedt het primair onderwijs meer aandacht aan kunst- en cultuureducatie.⁶ Als ik dit vertaal naar mijn onderzoek, is er vanaf dat moment aandacht voor theater- en cultuureducatie voor kinderen tussen de 4 en 12 jaar, de doelgroep waar ik me op richt. Deze aandacht voor primair onderwijs is niet meer teruggedraaid. Naar mijn mening markeert 2005 daarom het begin van de periode waarin we ons nog steeds bevinden: een periode waarin er aandacht is voor het belang van kunst- en cultuuronderwijs binnen het primair onderwijs. Dit jaartal gebruik ik dan ook als richtlijn voor mijn literatuurstudie. Alle publicaties die ik gebruik, zijn gepubliceerd vanaf 2005, zodat ik me volledig richt op de huidige situatie op het gebied van theatereducatie voor kinderen.

Ik hanteer één uitzondering, namelijk het rapport van Bureau ART uit 2001. In dit rapport doet Bureau ART een aantal uitspraken over de motieven van scholen om culturele activiteiten te ondernemen met hun leerlingen. Deze uitspraken worden nog steeds gezien als actueel en worden gebruikt door diverse theoretici, onder wie Mieke van der Ven. Om die reden zie ik het jaartal van publicatie door de vingers en neem ik het rapport mee in mijn onderzoek.

Hoewel ik mijn onderzoek toespits op de situatie in Nederland, ben ik van mening dat kinderen in de zogeheten 'Eerste Wereldlanden', zich globaal hetzelfde ontwikkelen. Teksten binnen mijn theoretisch kader, over de ontwikkeling van kinderen door middel van theater- en kunsteducatie, kunnen dan ook afkomstig zijn uit andere westerse landen dan Nederland.

Opvallend is dat de meeste teksten over de ontwikkeling van kinderen door middel van theater- en cultuureducatie geen wetenschappelijke publicaties zijn. Volgens prof. dr. Barend van Heusden komt dit door de drang naar een 'legitimering van het beleid': er is onderzoek nodig om het beleid te kunnen onderbouwen⁷. Volgens Van Heusden is dit onderzoek 'vaak niet, of onvoldoende theoretisch onderbouwt', wat leidt tot veel kritiek op de aanpak van onderzoek die de overheid hanteert⁸. De kritische blik op onderzoeken die gedaan zijn vanuit de overheid, is naar zijn mening terecht en ik zal dit persoonlijk ook doorvoeren op de teksten in mijn theoretisch kader. Alle teksten – opdrachtonderzoeken of onafhankelijke, wetenschappelijke onderzoeken – zal ik met een passende kritische blik behandelen. Gelukkig zijn er ook teksten in het discours die een wetenschappelijke of praktische status hebben en waarvan ik de informatie als betrouwbaar aan kan nemen, omdat deze uitgebreid getest en onderbouwd is. De verscheidenheid aan bronnen maakt de operationalisering van het theoretisch kader tevens interessant, doordat het zich op verschillende invalshoeken richt.

2 Ontwikkeling van kinderen door middel van theatereducatie

2.1 Sociale en culturele ontwikkeling van kinderen

In dit hoofdstuk zal ik kijken naar de sociale en culturele ontwikkeling van kinderen door middel van theatereducatie. Voordat ik dit kan doen is het van belang om te kijken naar sociale en culturele ontwikkeling van kinderen in het algemeen.

2.1.1 Definitie van de termen

Kinderen ontwikkelen zich op verschillende manieren. In dit onderzoek zal ik vooral de sociale en culturele ontwikkeling van het kind door middel van theatereducatie onder de loep nemen. Voordat dit gedaan kan worden is het van belang om de termen *sociale ontwikkeling* en *culturele ontwikkeling* te definiëren in het kader van het onderzoek.

2.1.1.1 Sociale ontwikkeling

De *sociale ontwikkeling* is een algemeen gebruikte term waar geen exacte definitie van te vinden is. In dit onderzoek zal ik de term gebruiken als allesomvattend voor de ontwikkeling op sociaal, persoonlijk en emotioneel vlak. Met *sociale ontwikkeling* zal ik duiden op het leren samenwerken en omgaan met anderen, het aanvoelen van anderen, het communiceren met anderen en tevens het begrijpen van anderen. Daarnaast omvat de *sociale ontwikkeling* ook de persoonlijke ontwikkeling. Het ontwikkelen van jezelf en je persoonlijkheid, vaardigheden opdoen en een eigen mening ontwikkelen zijn vormen die hieronder vallen.

2.1.1.2 Culturele ontwikkeling

Net als bij *sociale ontwikkeling* is ook de definitie van *culturele ontwikkeling* niet in een woordenboek te vinden. Voor dit onderzoek zal ik de term als volgt gebruiken. De *culturele ontwikkeling* houdt het leren over verschillende kunstdisciplines in. Dit betreft zowel de theorie en geschiedenis als het beoefenen van de kunstdisciplines. Daarnaast houdt de *culturele ontwikkeling* het leren over de culturele sector in. Hierbij gaat het om wat creativiteit is, de ontwikkeling van je creativiteit en jezelf leren uiten via de kunsten.

2.2 Theatereducatie en de ontwikkeling van kinderen

Er is steeds meer behoefte aan een legitimering en onderbouwing van het onderwijsbeleid, waardoor er vaker onderzoek gedaan wordt naar het effect van theater- en cultuureducatie op

kinderen.⁹ Door de relatie tussen de sociale en culturele ontwikkeling van kinderen en theatereducatie te onderzoeken, kunnen we duidelijk maken waar de educatieve kracht van theater ligt en op die manier het belang van theater- en kunsteducatie achterhalen. Dit belang is de laatste jaren steeds groter geworden doordat kunst- en cultuureducatie, en daarmee ook theatereducatie, nu meer prestatiegericht is. Volgens Anne Marie Backes, manager van het Kenniscentrum Cultuureducatie Rotterdam¹⁰, denken we tegenwoordig graag verder. We kijken nu, volgens Backes, naar wat onze onderwijs- en cultuursector wil bereiken met kunst- en cultuureducatie, terwijl men vroeger meestal vond dat een les over kunst vooral 'leuk' moest zijn.¹¹ Het feit dat theater- en kunsteducatie nog steeds groeiende is, toont aan dat deze vakken wel degelijk een verschil kunnen maken in de ontwikkeling van een kind. Als we kijken naar de ontwikkeling die theatereducatie, volgens diverse theoretici, kan stimuleren bij een kind, merken we dat de meningen op dat gebied hier en daar verschillen.

2.2.1 Educatie voor en door de kunsten

Stephanie Bolder heeft in 2010, tijdens haar Master *Theatre Studies* aan de Universiteit Utrecht, een onderzoek gedaan als Tutorial. Hierbij keek ze naar de ontwikkeling van kinderen aan de hand van theater- en kunsteducatie. In haar onderzoek toont Bolder aan hoe de ontwikkeling van kinderen in zijn werk gaat en hoe volwassenen hier een bijdrage aan kunnen leveren. Volgens Bolder kan een kind zich op verschillende manieren ontwikkelen door middel van theatereducatie. Datgene wat het kind ontwikkelt, ligt aan de vorm van theater- en kunsteducatie. Bolder maakt een onderscheid in twee verschillende vormen van kunsteducatie: 'educatie door de kunsten' en 'educatie voor de kunsten'.¹² Bij 'educatie door de kunsten' is kunst of theater een middel om 'kennis te vergaren en vaardigheden te ontwikkelen die buiten de kunsten zelf liggen', zoals sociale vaardigheden.¹³ Bij 'educatie voor de kunsten' is kunst echter het doel en draait het meer om de culturele ontwikkeling van het kind.¹⁴ Naast de twee hoofdvormen, 'educatie door de kunsten' en 'educatie voor de kunsten', laat Bolder zien dat de tweede vorm opgesplitst kan worden in drie subvormen: 'educatie in de kunsten', 'educatie over de kunsten' en 'educatie in kunstbeleving'.¹⁵ Hoewel alle drie de subvormen culturele ontwikkeling bevorderen, doen ze dit alle op een andere manier. 'Educatie in de kunst' legt de nadruk op het uitvoeren van de kunsten, 'educatie in kunstbeleving' legt de nadruk op het kijken naar en analyseren van de kunsten en 'educatie over de kunsten' legt de nadruk op het leren over kunst of theater.¹⁶

Deze bevindingen van Bolder zijn interessant in het kader van mijn onderzoek. De verschillende categorieën van theatereducatie tonen de complexiteit van het vak aan. We kunnen

hieruit opmaken dat theatereducatie een breed en divers platform is voor de ontwikkeling van een kind. Tevens maakt het een duidelijk onderscheid in de manier waarop sociale- en culturele ontwikkelingen plaatsvinden binnen theatereducatie. De vorm van theatereducatie bepaalt of er de sociale of culturele ontwikkeling van het kind wordt aangesproken

2.2.2 Cultuuronderwijs kan ons wat leren

In het artikel *Wat leren we van cultuuronderwijs?* uit 2011, onderzoekt Barend van Heusden de verschillende aspecten waarin een kind zich ontwikkelt door middel van cultuuronderwijs. Waar Bolder de verschillende leergebieden van theatereducatie aantoont, is Van Heusden specifiek over datgene wat kinderen kunnen leren in kunst- en theatereducatie.

Van Heusden toont aan dat kunst- en theatereducatie gebruikmaakt van vier cognitieve vaardigheden: waarnemen, verbeelden, conceptualiseren en analyseren.¹⁷ Volgens Van Heusden zijn alle vier de vaardigheden aan elkaar verbonden en zullen alle vier tegelijkertijd getraind worden in het cultuur- en kunstonderwijs.¹⁸ Van Heusden biedt echter geen bewijs voor de ontwikkeling van deze vaardigheden. Ik vraag me af of het daadwerkelijk mogelijk is om bij elke theatereducatieve activiteit alle vier de vaardigheden aan te spreken, ook als de dynamiek tussen de vaardigheden niet gelijk hoeft te zijn.

Naast de vier vaardigheden leert een kind, volgens Van Heusden, omgaan met materialen en verschillende media.¹⁹ Verder zijn het analytisch denkvermogen, informatie verzamelen, verwerken en waarderen belangrijke vaardigheden die getraind worden.²⁰ Ik twijfel in hoeverre dit laatste ook van toepassing kan zijn op kinderen van 4 tot 12 jaar, de doelgroep van dit onderzoek. Vooral de jonge kinderen van tot 6 jaar zullen niet analytisch hoeven te denken en hoeven ze weinig tot geen informatie te verzamelen, verwerken en waarderen. Wat wel van toepassing is, is de ontwikkeling van creativiteit en het 'bedenken van nieuwe mogelijkheden', een eigen stijl ontwikkelen en zo ook *jezelf* ontwikkelen.²¹ We zien hier dat Van Heusden telkens zowel de sociale als de culturele ontwikkeling van kinderen aanhaalt. Van Heusden bevestigt hiermee het vermoeden dat theatereducatie een kind op beide vlakken kan ontwikkelen.

Kunst- en theatereducatie zijn volgens Van Heusden uniek. Het onderscheidt zich van andere vormen van onderwijs, doordat 'mediabeheersing en de vaardigheden [...] in dienst staan van het (zelf)bewustzijn'.²² Kunst- en theatereducatie hebben de kracht om een basis te leggen voor een 'zelfstandig, creatief, kritisch en genuanceerd burgerschap'.²³ Van Heusden toont hiermee het belang en de kracht van theatereducatie aan. Theatereducatie is een medium dat een kind op eigen wijze kan ontwikkelen. Het aanbod van theatereducatie in Nederland is niet voor niets heel divers. Of in

het aanbod ook aandacht wordt besteed aan de uniciteit van het vak zullen we hopelijk zien in hoofdstuk 3 en 4.

2.2.3 Zelfontplooiing door middel van 'role-play'

De Australische wetenschapper Peter Wright heeft in 2006 onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van kinderen door middel van 'role-play', een actieve vorm van theatereducatie. In zijn artikel *Drama education and development of self: Myth or reality?* omschrijft hij op welke manier drama een bijdrage kan leveren aan de sociale en persoonlijke ontwikkeling van een kind. We zien hier gelijk al een belangrijk verschil tussen Wright en de voorgaande twee wetenschappers. Wright legt minder nadruk op de culturele ontwikkeling van een kind in zijn onderzoek. Dit is opvallend. De reden hiervoor komt echter niet naar voren in zijn onderzoek. Wat ook opvalt, is dat Wright de enige van de drie is die ook veldonderzoek gedaan heeft. Zowel Bolder als Van Heusden heeft een literatuuronderzoek verricht.

Volgens Wright is er een aantal aspecten dat ontwikkeld kan worden door middel van 'role-play', ofwel theatereducatie. 'Role-play' wordt gebruikt 'to increase creativity, heighten concentration, develop more abstract thought expressed in language, improve flexibility and empathy towards others, improve imitation of models, and enhance self awareness and self control'.²⁴ Al deze punten bevestigen de effecten die al zijn genoemd. Opvallend is de ontwikkeling van concentratie, die door Wright genoemd wordt. Dit is nog niet eerder aan bod gekomen. Wright gaat niet in op de manier waarop de concentratie van een kind bevorderd kan worden door middel van theatereducatie en geeft daarom geen bewijs dat dit daadwerkelijk zo is. Dit punt zouden we hierdoor in twijfel kunnen trekken. De andere punten, vooral taalontwikkeling, sociale ontwikkeling en de persoonlijke ontwikkeling van het kind, weet Wright te onderbouwen met zijn onderzoeksresultaten.²⁵ Volgens Wright is het ene aspect makkelijker te ontwikkelen dan het andere. Zo ziet hij snel resultaat op het gebied van taalgebruik, maar voor de persoonlijke ontwikkeling geldt 'if the intervention is of significant duration, children's self-concept can also be enhanced'.²⁶

Naast de hiervoor genoemde punten, waarvoor 'role-play' gebruikt wordt, laat Wright ook zien dat kinderen zich ontwikkelen op het gebied van 'group work'.²⁷ Dit is door Bolder of Van Heusden nog niet genoemd, maar is wel degelijk een belangrijke sociale ontwikkeling die een kind kan doormaken door middel van theatereducatie. Samenwerken is een belangrijke sociale vaardigheid voor een kind en maakt een groot deel uit van de sociale ontwikkeling.

3 Huidige aanbod van theatereducatie voor kinderen

Voordat we kunnen kijken naar de manier waarop de ontwikkeling van een kind tot uiting komt in het theatereducatief aanbod voor kinderen, is het van belang om eerst de theatereducatieve mogelijkheden van Nederland te bekijken. In dit hoofdstuk zullen de mogelijkheden op theatereducatief gebied kort worden geschetst. Er zal gekeken worden naar de, door de overheid, gestelde culturele doelstellingen voor het onderwijs en het theatereducatief aanbod binnen scholen en culturele instellingen. Tevens zal er worden gekeken naar het theatereducatief aanbod voor kinderen in hun vrije tijd.

3.1 Kerndoelen kunst- en cultuuronderwijs

Sinds de jaren negentig wordt er vanuit de overheid steeds meer aandacht besteed aan kunst- en cultuuronderwijs.²⁸ Er zijn subsidies voor scholen en culturele instellingen beschikbaar en er zijn tevens kerndoelen opgesteld voor scholen met betrekking tot kunst- en theatereducatie. Deze kerndoelen zijn voor het laatst herzien in 2006 en worden nog steeds nagestreefd in het onderwijs. Alle gestelde doelen zijn algemene doelen en functioneren als hoofdlijnen voor de verschillende leergebieden.²⁹ De kerndoelen voor primair onderwijs, waar de doelgroep van dit onderzoek onder valt, zijn als een *doorlopende leerlijn*¹ gepresenteerd. Opvallend is dat er in de kerndoelen voor primair onderwijs geen onderscheid wordt gemaakt tussen de verschillende kunstdisciplines.³⁰ De kerndoelen zijn op deze manier ingedeeld omdat de overheid scholen de ruimte wil geven voor 'het eigentijds vormgeven van het onderwijs'.³¹ Scholen zijn vrij in wat zij aanbieden op het gebied van kunst- en theatereducatie. De manier waarop het kind zich ontwikkelt door middel van kunst- en theatereducatie ligt daardoor in handen van de scholen.

Hoewel de kerndoelen algemeen van aard zijn, zijn ze wel in verschillende categorieën ingedeeld. Theatereducatie valt binnen de categorie *kunstzinnige oriëntatie*. Door de algemene opzet van de kerndoelen is het lastig om theatereducatieve doelen te onderscheiden van de andere leergebieden. Een kerndoel van *kunstzinnige oriëntatie*, en daardoor theatereducatie, is kennisverwerving van 'hedendaagse kunstzinnige en culturele diversiteit'.³² Het is van belang dat kinderen kennismaken met verschillende vormen van theater en niet alleen één genre krijgen voorgeschoteld. Daarnaast is het vooral van belang dat de 'authentieke bijdrage van kunstzinnige oriëntatie aan de ontwikkeling van kinderen' vooropstaat.³³ Deze beide punten moeten worden weerspiegeld in de activiteiten die worden gedaan met de leerlingen. De vrijheid van een school blijkt hieruit gekaderd te zijn. De school is vrij in de manier waarop kunst- en theatereducatie gegeven wordt, als de kerndoelen maar gehaald worden.

3.2 Theatereducatie op de Nederlandse basisschool

De theatereducatieve activiteiten op de Nederlandse basisschool zijn veelal gebaseerd op de kerndoelen die hierboven kort zijn aangehaald. De kerndoelen functioneren als een richtlijn die de scholen helpt bij het inrichten van hun theatereducatieve activiteiten. Er zijn twee verschillende manieren waarop scholen aan de slag gaan met theatereducatie: door middel van activiteiten op school en in samenwerking met culturele instellingen.

3.2.1 Activiteiten op school

Het aanbod en de onderwerpen van theatereducatie verschillen per school. Scholen mogen zelf bepalen hoeveel tijd ze besteden aan theatereducatie. Over het algemeen zijn actieve kunstvakken, zoals drama en dans, de manier waarop kinderen op school kennismaken met theater.³⁴

In de kerndoelen wordt gesteld dat de gebruikte onderwerpen binnen de kunstzinnige oriëntatie moeten samenhangen met onderwerpen van andere leergebieden.³⁵ We kunnen hieruit opmaken dat theatereducatie ook vakoverstijgend ingezet moet worden. Op scholen gebeurt dit, bijvoorbeeld, door het inzetten van theatereducatie bij themaprojecten.³⁶

3.2.2 Culturele instellingen

Naast theatereducatie op school wordt er in de kerndoelen specifiek aandacht gevraagd voor de kennismaking met kunst en theater 'via regelmatige interactie met de (buiten)wereld'.³⁷ Dit kerndoel stimuleert samenwerking tussen scholen en diverse culturele instellingen. Kinderen kunnen op deze manier op locatie kennismaken met theater. Scholen kiezen vaak zelf welke activiteiten ze bij culturele instellingen willen boeken.

Nederland heeft een rijk theatereducatief aanbod vanuit culturele instellingen. De educatieve activiteiten die door theaters en theatergezelschappen aangeboden worden, zijn, volgens Bolder, grotendeels ter aanleiding en ondersteuning van een bepaalde voorstelling.³⁸ Deze theatereducatieve activiteiten zijn daardoor receptief en soms ook reflectief.³⁹ Echter viel het bij de Cultuur en Onderwijs Beursⁱⁱ in januari 2012 op, dat theaters en theatergezelschappen steeds vaker diversere mogelijkheden op het gebied van theatereducatie aanbieden. Zo heeft Scapino Ballet Rotterdam een educatieafdeling met een ruim aanbod aan theatereducatieve activiteiten en workshops. Afgezien van workshops die gebaseerd zijn op de lopende voorstelling zijn er tevens vele mogelijkheden op algemeen dansgebied.⁴⁰ Naast Scapino zijn er meerdere professionele gezelschappen die aandacht besteden aan hun vak, los van hun voorstelling. Toneelgroep Amsterdam en Het Nationale toneel bieden ook workshops aan waarin kinderen op actieve wijze

kunnen kennismaken met theater.^{41, 42} Kinderen krijgen in deze workshops theorie over het vakgebied en gaan vervolgens ook zelf actief aan de slag.

3.3 Theatereducatie in buitenschoolse activiteiten

Naast scholen en culturele instellingen, kunnen kinderen ook via jeugdtheaterscholen en centra voor de kunsten met theatereducatie in aanraking komen. Jeugdtheaterscholen en centra voor de kunsten bieden theatercursussen en lessen ‘voor het algemene publiek’ en bieden tevens een podium om datgene wat geleerd is, te presenteren.⁴³ Deze activiteiten vinden buiten schooluren plaats en het kind kiest zelf wat hij of zij wil volgen.

Sommige jeugdtheaterscholen en centra voor de kunsten ontwikkelen tevens culturele activiteiten en projecten voor het onderwijs.⁴⁴ Jeugdtheaterschool Hofplein in Rotterdam biedt scholen bijvoorbeeld de mogelijkheid om met een klas voorstellingen bij te wonen en om workshops, ‘backstage tours’ of inleidingen te volgen.⁴⁵

4 Verbanden tussen ontwikkeling van kind en aanbod theatereducatie

In hoofdstuk 2 en 3 hebben we gezien hoe een kind zich kan ontwikkelen door middel van theatereducatie en hoe het huidige Nederlandse theatereducatieve aanbod voor kinderen eruit ziet. In dit hoofdstuk zullen we de koppeling maken tussen hoofdstuk 2 en 3. In hoeverre wordt er bij het theatereducatieve aanbod stilgestaan bij de ontwikkeling van het kind?

4.1 Overheidsbeleid

De overheid besteedt de laatste jaren steeds meer aandacht aan kunst- en cultuuronderwijs. Hoewel er momenteel flink bezuinigd wordt, zien we dat het kabinet Rutte I een groot belang ziet in kunstonderwijs. In de brief *Uitgangspunten cultuurbeleid* uit 2010 laat Staatssecretaris van Cultuur Halbe Zijlstra weten dat hij zich 'vooral [wil] richten op de culturele ontwikkeling van leerlingen in het primair en voortgezet onderwijs en hun leraren'. "Binnen de basisinfrastructuur zal ik toegankelijkheid voor kinderen en jongeren borgen. Educatie is dan ook een criterium bij aanvragen."⁴⁶ Doordat Zijlstra *educatie* een criterium heeft gemaakt bij subsidieaanvragen van culturele instellingen, heeft educatie een belangrijkere positie gekregen bij culturele instellingen. Zijlstra geeft ook aan dat de ontwikkeling van leerlingen en docenten van belang is. De koppeling tussen de ontwikkeling van kinderen en het aanbod van theatereducatie is vanuit het cultuurbeleid dan al gemaakt. Culturele instellingen hebben er duidelijk baat bij om zich te verdiepen in de manier waarop hun theatereducatief aanbod inspeelt op de ontwikkeling van het kind.

4.2 Relatie tussen theorie en praktijk

Wanneer we de theatereducatieve praktijk nader bekijken, zien we dat de ontwikkeling van kinderen hier op verschillende vlakken naar voren komt. De kerndoelen uit hoofdstuk 3 en de brief *Uitgangspunten cultuurbeleid* die hiervoor zijn besproken, geven een richtlijn voor de theatereducatieve praktijk. Ontwikkeling van het kind staat in beide gevallen centraal. Dit suggereert dat de ontwikkeling van een kind een belangrijke plaats hoort in te nemen in de theatereducatieve praktijk. Is dat daadwerkelijk zo? Of wordt er in de praktijk geen aandacht aan deze wensen besteed?

4.2.1 Scholen

In 2001 is er door Bureau ART onderzoek gedaan naar 'de motieven van scholen om culturele activiteiten te ontplooiën'.⁴⁷ Uit dit onderzoek is gebleken dat scholen vooral culturele activiteiten inzetten om kinderen kennis te laten maken met kunst en cultuur.⁴⁸ Als we dit vertalen naar mijn onderzoek, kunnen we stellen dat scholen het belangrijk vinden dat kinderen kennis kunnen maken

met theater en zich op die manier cultureel ontwikkelen. De school is de plek waar alle kinderen met theater in aanraking kunnen komen, want niet alle kinderen komen van huis uit met theater in aanraking.⁴⁹

De motieven die ook hoog scoren zijn de persoonlijke ontwikkeling van het kind, bevordering van plezier in de kunsten of theater en de bijdrage aan de kerndoelen.⁵⁰ Naast de culturele ontwikkeling wordt hier ook de sociale ontwikkeling van het kind benadrukt. We kunnen hieruit opmaken dat scholen gericht kiezen voor culturele activiteiten die de culturele en sociale ontwikkeling van het kind stimuleren.

Een kanttekening bij dit onderzoek is dat het in opdracht van het ministerie van OCW is uitgevoerd.⁵¹ Dit betekent niet dat de onderzoeksresultaten niet kloppen, maar opdrachtonderzoeken proberen een bepaalde stelling te onderbouwen en hebben hier meestal een eenduidige blik door.

4.2.2 Culturele instellingen

Culturele instellingen hebben andere doelen voor theatereducatie dan scholen. Volgens het onderzoek *Educatie of marketing* van Eva Stravers zien culturele instellingen educatie als een middel om kinderen op een voorstelling voor te bereiden. Educatie wordt door culturele instellingen als 'waardeversterkend middel' van de voorstelling ingezet.⁵² In wezen zien culturele instellingen educatie daardoor meer als promotiemateriaal. De meeste culturele instellingen benadrukken dat het bij educatie wel gaat om 'deze ene ervaring bij deze ene voorstelling'.⁵³ We zien hier een glimp van culturele ontwikkeling voorbij komen. De sociale ontwikkeling van het kind wordt echter, vanuit de culturele instellingen, niet benadrukt. Als we dit terugkoppelen naar de brief *Uitgangspunten cultuurbeleid*, dan houden culturele instellingen zich hiermee nog wel aan de subsidievoorwaarden van Zijlstra om zich 'vooral [te] richten op de culturele ontwikkeling van leerlingen'.⁵⁴ Deze benadering van culturele instellingen sluit echter niet aan op de kerndoelen voor kunstzinnige oriëntatie. De sociale ontwikkeling van een kind komt alleen aan bod als de instelling *actieve* theatereducatie aanbiedt. We zagen in hoofdstuk 3 dat hier niet specifiek aandacht aan wordt besteed en dus ligt de focus, voor de culturele instellingen, alsnog op de culturele ontwikkeling van het kind en de hoop op een toekomstig publiek. Het is noodzakelijk om hier een kanttekening bij te plaatsten. Deze stelling geldt voor culturele instellingen over het algemeen, maar er zijn ook enkele uitzonderingen op de regel. Scapino Ballet Rotterdam en Toneelgroep Amsterdam bieden, naast workshops over de lopende voorstelling, algemene workshops aan die kinderen laten kennismaken met theater en/of dans.⁵⁵ De insteek van deze twee gezelschappen is echter verschillend. Scapino ziet dans als een mogelijkheid om een kind te stimuleren in zijn/haar ontwikkeling⁵⁶, terwijl

Toneelgroep Amsterdam dit ook als een mogelijkheid ziet om toekomstig publiek binnen te halen⁵⁷. Bij Toneelgroep Amsterdam ligt de focus van de workshop hierdoor minder op de ontwikkeling van het kind dan bij Scapino.

4.2.3 Jeugdtheaterscholen en centra voor de kunsten

Jeugdtheaterscholen en centra voor de kunsten bieden, zoals we gezien hebben in hoofdstuk 3, over het algemeen veel actieve vormen van theatereducatie aan. Door de actieve vormen van theatereducatie ontwikkelen kinderen zich op cultureel en sociaal niveau. Een belangrijke opmerking hierbij is, dat kinderen die theatereducatieve activiteiten volgen bij jeugdtheaterscholen en centra voor de kunsten dit 'uit liefhebberij [doen], dus niet beroepshalve en niet op school, maar in de vrije tijd'.⁵⁸ Dit is een groot verschil, omdat de motivatie van de kinderen anders is. Ze hebben hier immers zelf voor gekozen. Motivatie is een belangrijk element in de ontwikkeling en het leerproces van een kind. Een hogere motivatie kan leiden tot betere inzet en een snellere ontwikkeling.⁵⁹

Naast het buitenschoolse aanbod bieden jeugdtheaterscholen en centra voor de kunsten ook theatereducatieve activiteiten voor scholen aan. Activiteiten rondom een voorstelling zouden ook hier gezien kunnen worden als een vorm van marketing.⁶⁰ Het verschil is dat jeugdtheaterscholen en centra voor de kunsten educatieve instellingen zijn die educatie voorop hebben staan, terwijl culturele instellingen kunst maken als prioriteit hebben en educatie er naast doen.

5. Conclusie

In deze literatuurstudie is er voldoende informatie verzameld en vergeleken om een oriënterend beeld te krijgen van de ontwikkeling van kinderen door middel van theatereducatie en de manier waarop dit terugkomt in het Nederlandse theatereducatieve aanbod. In deze conclusie zullen alle resultaten nog eenmaal samenkomen om een antwoord te kunnen formuleren op de volgende vraag:

Hoe komt de theorie over theatereducatie en de sociale en culturele ontwikkeling van kinderen tot uiting in het Nederlandse aanbod aan theatereducatie voor deze doelgroep?

5.1 Beantwoording onderzoeksvraag

In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat kinderen zich door middel van theatereducatie op verschillende manieren kunnen ontwikkelen. We zagen in hoofdstuk 3 wat voor theatereducatie er momenteel beschikbaar is in Nederland en hoe kinderen in aanraking komen met theater. In hoofdstuk 4 werd de relatie tussen hoofdstuk 2 en 3 duidelijk. Er is een groot verschil te bemerken tussen culturele instellingen en educatieve instellingen. Scholen, jeugdtheaterscholen en centra voor de kunsten zijn alle gericht op zowel de sociale als de culturele ontwikkeling van het kind. Het theatereducatieve aanbod richt zich op en staat tevens in dienst van de ontwikkeling van het kind. De theorie over theatereducatie en de sociale en culturele ontwikkeling van kinderen uit zich in het aanbod van scholen, jeugdtheaterscholen en centra voor de kunsten als een belangrijk aspect dat altijd voorop moet staan. Dit sluit aan bij de kerndoelen van de overheid, waarin wordt aangegeven dat de ontwikkeling van het kind op de voorgrond moet staan. Culturele instellingen richten zich, over het algemeen, veel minder op de ontwikkeling van het kind en meer op de promotie van en de voorbereiding op een voorstelling. Indirect wordt de culturele ontwikkeling van het kind gestimuleerd door theatereducatieve activiteiten van de culturele instellingen. Ook al wordt de focus hier niet op gelegd, theatereducatie beïnvloedt altijd de culturele ontwikkeling, doordat theatereducatie het kind altijd iets mee geeft over kunst en cultuur.

5.2 Winst halen uit culturele instellingen

Over het algemeen ligt er veel nadruk op de ontwikkeling van het kind en wordt de ontwikkeling als belangrijk beschouwd. Toch zien we dat er meer uit het aanbod van culturele instellingen te halen valt. Het huidige aanbod van culturele instellingen stimuleert de culturele ontwikkeling, maar laat vele andere ontwikkelingsmogelijkheden liggen. De insteek van de culturele instelling heeft hier veel

invloed op. Zoals we zagen in hoofdstuk 4 is Scapino Ballet Rotterdam een culturele instelling die zowel de culturele- als de sociale ontwikkeling van een kind stimuleert en vooropstelt. Scapino heeft een educatieafdeling die dans als een mogelijkheid ziet om kinderen te stimuleren in hun ontwikkeling. Het doel van de instelling is daardoor anders. Als een instelling 'educatie door de kunsten' inzet in plaats van 'educatie voor de kunsten', ofwel de voorstelling, zal een kind zich zowel op sociaal als cultureel vlak kunnen ontwikkelen.

6. Evaluatie

6.1 Evaluatie onderzoek

Dit oriënterend onderzoek heeft een gat in het wetenschappelijk discours over theatereducatie onder de aandacht weten te brengen. Nooit eerder is er gekeken naar de manier waarop de theorie over ontwikkeling van kinderen terugkomt in de praktijk. Voor dit onderzoek heb ik gekozen om een literatuurstudie te doen wat resulteert in een oriënterend onderzoek met een analytische neiging. Tevens heb ik gekozen om het hele theatereducatieve veld mee te nemen in het onderzoek. Dit veld, zoals gezien, is enorm breed en divers. Hierdoor heb ik nu slechts het topje van de ijsberg kunnen aanraken. Uitspraken die ik heb gedaan zijn algemene uitspraken, die gebaseerd zijn op datgene wat ik in mijn oriëntatie heb gezien. Deze oriëntatie laat zien dat er nog veel te onderzoeken is op het gebied van de ontwikkeling van kinderen en de manier waarop het aanbod aan theatereducatie hier mee omgaat. Het is nodig dat we dit onderwerp verder onderzoeken zodat we een sterker en doeltreffender theatereducatief segment kunnen ontwikkelen.

Naar mijn mening had veldonderzoek een goede aanvulling kunnen zijn op mijn theoretisch kader en een nauwkeuriger beeld kunnen geven van het theatereducatieve veld. Ik heb een aantal gezelschappen kunnen aanhalen door te verwijzen naar hun websites. Tevens had ik het voordeel om onderhand stage te lopen bij Scapino Ballet Rotterdam, waardoor ik de educatieafdeling daar goed ken. Door deze stage heb ik toevallige vondsten gedaan op het gebied van de ontwikkeling van kinderen in het aanbod aan theatereducatie bij culturele instellingen.

6.2 Suggesties vervolgonderzoek

Dit oriënterend onderzoek functioneert als *eye-opener* voor datgene waar nog veel onderzoek naar gedaan moet worden. Het is een breed veld met verschillende onderzoeksmogelijkheden. Bij een vervolgonderzoek zou ik graag analytischer te werk gaan. Het topje van de ijsberg is gevonden, ik ben benieuwd naar datgene wat zich onder de wateroppervlakte bevindt. Naar aanleiding van mijn oriëntatie van het veld heb ik een aantal vragen waar vervolgonderzoeken op gebaseerd zouden kunnen worden. Ten eerste ben ik benieuwd naar de natuurlijke educatieve kracht van theater. In mijn onderzoek stel ik, op basis van mijn literatuurstudie, dat het plaatsvinden van een sociale of culturele ontwikkeling afhankelijk is van de vorm van theatereducatie. Echter staat theater bekend als sociale kunstvorm. Worden de sociale en culturele ontwikkeling dan per definitie altijd aangesproken?

Verder ben ik benieuwd naar theatereducatie als vakoverstijgend middel. Ontwikkelt een kind zich op dezelfde manier met een rollenspel in een Franse les als bij een rollenspel bij het vak drama? En zo niet, is theatereducatie als vakoverstijgend middel dan nog wel theatereducatie te noemen? Theatereducatie is een breed begrip zonder universele definitie. De vorming van een dergelijk afgebakende, universele definitie van theatereducatie zal hier van groot belang zijn.

Tot slot ben ik van mening dat er onderzoek gedaan moet worden naar het aanbod aan theatereducatie van culturele instellingen. In hoeverre wordt er daadwerkelijk geen aandacht besteed aan de ontwikkeling van kinderen in hun aanbod aan theatereducatie? Theater wordt gezien als een sociale kunstvorm, betekent dat theater daardoor ook altijd de sociale ontwikkeling aanspreekt?

Dit soort vragen zijn mogelijke uitgangspunten voor vervolgonderzoek. Voor alle drie de voorgestelde vervolgonderzoeken geldt het belang van goede afbakening. Door veel specifiek onderzoek te doen naar één deel van het theatereducatieve veld zal er voor zorgen dat het vervolgonderzoek geen oriënterend onderzoek, maar een analytisch onderzoek zal zijn. Tevens is het bij een volgende keer van groot belang om het veld in te gaan en naast een literatuurstudie ook een empirisch onderzoek te doen.

7. Literatuurlijst

Wetenschappelijke teksten

Backes, Anne Marie. Voorwoord in *Wat leren we van cultuuronderwijs?*, van Barend van Heusden, 3. Rotterdam: Kenniscentrum Cultuureducatie Rotterdam, 2011

Bergman, Vera. *Zicht op... het nieuwe leren en cultuureducatie*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland, 2006.

Bolder, Stephanie. *Jezelf overstijgen, dat is de kunst! Onderzoek naar de ontwikkeling van kinderen aan de hand van theater- en kunsteducatie*. Tutorial onderzoek, Universiteit Utrecht, 2010.

Bolder, Stephanie. *Op z'n kinds: Onderzoek naar de behoeften van kinderen met betrekking tot theater-, kunst- en cultuureducatie om een manier van educatie te ontwikkelen die de waarneming, beleving en ervaring van kinderen van een theatervoorstelling, die in klassenverband wordt bezocht, stimuleert en ondersteunt*. MA Thesis, Universiteit Utrecht, 2011.

Stravers, Eva. *Educatie of Marketing? Een onderzoek naar het educatiebeleid van vier Nederlandse jeugdtheatergezelschappen*. MA Thesis, Universiteit Utrecht, 2006.

Heusen, Barend van. *Wat leren we van cultuuronderwijs?* Rotterdam: Kenniscentrum Cultuureducatie Rotterdam, 2011.

Hilst, Alexandra van der. *Voorbij de kaders: verwondering over onze leer-kracht, bewondering voor onze leer-kracht*. Utrecht: Agiel, 2007.

Kampman, Lydia. *Authentieke kunsteducatie: literatuuronderzoek naar de voorwaarden voor authentieke kunsteducatie*. MA Thesis, Universiteit Utrecht, 2010.

Ven, Mieke van der. *De school als consument. Een onderzoek naar wat scholen willen van culturele instellingen*. MA Thesis, Universiteit Utrecht, 2011

Wright, Peter, R. "Drama education and development of self: Myth or reality?" *Social Psychology of Education* 9 (2006): 43–65.

Monitoronderzoeken

Bureau ART. *Waarom doen ze het? Rapportage van een korte studie naar de motieven van scholen om culturele activiteiten te ontplooien*. Gouda: Konings, Fianne, & Van der Zant, Peter, 2001.

Hoogeveen, Karin en Claudy Oomen. *Cultuureducatie in het primair en voortgezet onderwijs*. Utrecht: Sardes & Oberon, 2008.

Websites

Cultuurnetwerk. "Cultuureducatie". Geraadpleegd op 24 maart 2012.

http://www.cultuurnetwerk.nl/cultuureducatie/amateurkunst/centra_voor_kunsten.html.

Het Nationale Toneel. "Theaterlesprojecten en workshops." Geraadpleegd op 24 maart 2012.

<http://www.nationaletoneel.nl/educatie/theaterlesprojecten>.

Jeugdtheater Hofplein. "Educatief aanbod voor het basisonderwijs." Geraadpleegd op 24 maart 2012. <http://www.hofpleinrotterdam.nl/pagina.php?id=1191>.

Kenniscentrum Cultuureducatie Rotterdam. "Medewerkers." Geraadpleegd op 24 maart 2012.

<http://www.kc-r.nl/informatie/medewerkers/>.

Scapino Ballet Rotterdam. "Welkom bij de Scapino Academy: de educatieve afdeling van Scapino." Geraadpleegd op 24 maart 2012. <http://scapinoballet.nl/nl/pages/educatie>.

Toneelgroep Amsterdam. "TA-junior en educatie." Geraadpleegd op 24 maart 2012.

<http://www.toneelgroepamsterdam.nl/default.asp?path=n2zjsiyu>.

Overig

Ministerie van OCW. Brief 'Uitgangspunten cultuurbeleid'. 6 december 2010.

Ministerie van OCW. *Kerdoelen Basisonderwijs*. 2006.

Scapino Ballet Rotterdam. *Oog voor dans*. Educatieve brochure, uitgegeven januari 2012.

8. Eindnoten

ⁱ Een doorlopende leerlijn houdt in dat de kinderen de gestelde vakinhoudelijke kerndoelen en kernvaardigheden gedurende hun schoolcarrière moeten behalen.

ⁱⁱ Beurs waarop culturele instellingen hun educatief aanbod kunnen presenteren. Voor meer informatie zie: <http://ceob.nl/index.php>

¹ Heusden, Barend van. *Wat leren we van cultuuronderwijs?* (Rotterdam: Kenniscentrum Cultuureducatie Rotterdam, 2011), 3-5.

² Ibidem, 6-16.

³ Bolder, Stephanie. *Op z'n kinds: Onderzoek naar de behoeften van kinderen met betrekking tot theater-, kunst- en cultuureducatie om een manier van educatie te ontwikkelen die de waarneming, beleving en ervaring van kinderen van een theatervoorstelling, die in klassenverband wordt bezocht, stimuleert en ondersteunt.* (MA Thesis, Universiteit Utrecht, 2011), 20.

⁴ Stravers, Eva. *Educatie of Marketing? Een onderzoek naar het educatiebeleid van vier Nederlandse jeugdtheatergezelschappen.* (MA Thesis, Universiteit Utrecht, 2006), 17.

⁵ Bolder, *Op z'n kinds*, 20.

⁶ Stravers, 19.

⁷ Van Heusden, 4.

⁸ Van Heusden, 4.

⁹ Ibidem, 4.

¹⁰ Kenniscentrum Cultuureducatie Rotterdam. *Medewerkers*. Geraadpleegd op 24 maart 2012. <<http://www.kc-r.nl/informatie/medewerkers/>>

¹¹ Backes, Anne Marie. Voorwoord in *Wat leren we van cultuuronderwijs?*, door Barend van Heusden. (Rotterdam: Kenniscentrum Cultuureducatie Rotterdam, 2011), 3.

¹² Bolder, Stephanie. *Jezelf overstijgen, dat is de kunst! Onderzoek naar de ontwikkeling van kinderen aan de hand van theater- en kunsteducatie.* (Tutorial onderzoek, Universiteit Utrecht, 2010), 20.

¹³ Ibidem, 35.

¹⁴ Ibidem, 19-21.

¹⁵ Ibidem, 20.

¹⁶ Ibidem, 19-20.

¹⁷ Van Heusden, 6.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, 8.

²⁰ Ibidem, 9.

²¹ Ibidem 10.

²² Ibidem, 13.

²³ Ibidem.

²⁴ Wright, Peter, R. "Drama education and development of self: Myth or reality?" *Social Psychology of Education* 9 (2006): 46.

²⁵ Ibidem, 56-61.

²⁶ Ibidem, 60.

²⁷ Ibidem, 50.

²⁸ Stravers, 16-19.

²⁹ Ministerie van OCW, *Kerndoelen Basisonderwijs*. 2006. 3.

³⁰ Van der Ven, 9.

³¹ Ibidem, 3.

³² Ibidem, 59.

³³ Ibidem, 61.

³⁴ "Cultuureducatie", Cultuurnetwerk, geraadpleegd op 24 maart 2012, http://www.cultuurnetwerk.nl/cultuureducatie/onderwijs/primair_onderwijs.html.

³⁵ Ministerie van OCW, *Kerndoelen Basisonderwijs*. 2006. 61.

³⁶ Hoogeveen, Karin en Claudy Oomen, *Cultuureducatie in het primair en voortgezet onderwijs*. Utrecht: Sardes & Oberon, 2008. 17.

- ³⁷ Ministerie van OCW. *Kerndoelen Basisonderwijs*. 2006, 59.
- ³⁸ Bolder, *Jezelf overstijgen, dat is de kunst!* 22.
- ³⁹ Ibidem.
- ⁴⁰ "Welkom bij de Scapino Academy: de educatieve afdeling van Scapino", Scapino Ballet Rotterdam, geraadpleegd op 24 maart 2012, <http://www.scapinoballet.nl/nl/pages/educatie>.
- ⁴¹ "TA-junior en educatie," Toneelgroep Amsterdam, geraadpleegd op 24 maart 2012, <http://www.toneelgroepamsterdam.nl/default.asp?path=n2zjsiyu>.
- ⁴² "Theaterlesprojecten en workshops", Het Nationale Toneel, geraadpleegd op 24 maart 2012, <http://www.nationaletoneel.nl/educatie/theaterlesprojecten>.
- ⁴³ "Cultuureducatie", Cultuurnetwerk, geraadpleegd op 24 maart 2012, http://www.cultuurnetwerk.nl/cultuureducatie/amateurkunst/centra_voor_kunsten.html.
- ⁴⁴ Ibidem
- ⁴⁵ "Educatief aanbod voor het basisonderwijs", Jeugdtheater Hofplein, geraadpleegd op 24 maart 2012, <http://www.hofpleinrotterdam.nl/pagina.php?id=1191>.
- ⁴⁶ Ministerie van OCW. brief 'uitgangspunten cultuurbeleid'. 6 december 2010, 2.
- ⁴⁷ Van der Ven, 13.
- ⁴⁸ Bureau ART. *Waarom doen ze het? Rapportage van een korte studie naar de motieven van scholen om culturele activiteiten te ontplooiën*. Gouda: Konings, Fianne, & Van der Zant, Peter, 2001. 23.
- ⁴⁹ Bolder. *Jezelf overstijgen, dat is de kunst!* 3.
- ⁵⁰ Bureau ART, 23.
- ⁵¹ Ibidem, 3.
- ⁵² Stravers, 42.
- ⁵³ Ibidem, 42.
- ⁵⁴ Ministerie van OCW. brief 'uitgangspunten cultuurbeleid'. 6 december 2010, 2.
- ⁵⁵ "Welkom bij de Scapino Academy: de educatieve afdeling van Scapino", Scapino Ballet Rotterdam, geraadpleegd op 24 maart 2012, <http://scapinoballet.nl/nl/pages/educatie>.
- ⁵⁶ Scapino Ballet Rotterdam, *Oog voor dans*. Educatieve brochure, uitgegeven januari 2012. 1
- ⁵⁷ "TA-junior en educatie," Toneelgroep Amsterdam, geraadpleegd op 24 maart 2012, <http://www.toneelgroepamsterdam.nl/default.asp?path=n9ovkftg>.
- ⁵⁸ "Cultuureducatie", Cultuurnetwerk, geraadpleegd op 24 maart 2012, <http://www.cultuurnetwerk.nl/cultuureducatie/amateurkunst/index.html>.
- ⁵⁹ Kampman, Lydia. *Authentieke kunsteducatie: literatuuronderzoek naar de voorwaarden voor authentieke kunsteducatie*. (Master Thesis. Universiteit Utrecht, 2010). 6.
- ⁶⁰ Ministerie van OCW. brief 'uitgangspunten cultuurbeleid'. 6 december 2010, 2